

ՀՏԴ 94(930:479.243)

Պատմագիտություն  
Հովիկ Ավանեսով,  
Ստեփանակերտի Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարանի  
Կովկասագիտական կենտրոնի աշխատակից

**ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ  
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Ժամանակի ընթացքում յուրաքանչյուր դարակազմիկ իրադարձություն ունենում է իր վերաիմաստավորման ու վերագնահատման պահանջը: Այդ ճանապարհին լույս են ընծայվում տարաբնույթ աշխատություններ հուշագրությունների, վկայությունների, ակնարկների տեսքով, որոնք ընդհանրացնելու և գիտական ուսումնասիրության նյութ դարձնելու անհրաժեշտություն է առաջանում: Ակնհայտ է, որ միայն վկայություններով, հուշագրություններով հնարավոր չէ լիարժեք գիտակառուցողական աշխատանք կատարել: Դրա համար անհրաժեշտ է ընդհանրացնել համապատասխան արխիվային, փաստավավերագրական նյութերը և սլոյալ ժամանակաշրջանի պարբերական մամուլի հրատարակումները:

Սույն ուսումնասիրության մեջ անդրադարձել ենք հրատարակի վրա առկա մի շարք աշխատությունների, ընդգծել ինչպես այդ հետազոտությունների կարևորությունը, անպես էլ վերլուծել դրանցում առկա թերությունները:

**Բանալի բառեր՝** արցախյան ազգային ազատագրական շարժում, տարեգրություն, Մ. Հարությունյան, էթնիկական գտումներ, Շուշի, ԱՀ, պատմագրություն

**Аванесов Овик Сергеевич**  
**Сотрудник Центра Кавказоведения**  
**Университета Месроп Маштоц (Армения, г. Степанакерт)**

**ОСВЕЩЕНИЕ АРЦАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ В  
ИСТОРИОГРАФИИ**

Со временем каждое вековое событие требует переосознания и переоценки. На этот вопрос проливают свет различные работы, воспоминания, свидетельства в виде очерков, которые обобщая становятся необходимостью превращения в научно-исследовательский материал. Известно, что лишь свидетельствами и воспоминаниями не возможно провести полноценную научно-исследовательскую работу. Для этого необходимо обобщить архивные, документальные материалы, периодическую печать того периода.

В этом исследовании освещается ряд издательских работ, подчеркивая как важность исследования, так и анализируя недочеты.

**Ключевые слова:** арцахское национальное освободительное движение, летопись, М.Арутюнян, этнические чистки, Шуши, НКР, историография

**Hovik Avanesov**  
**Employee of Center for Caucasus Studies**  
**of The Mesrop Mashtots University**  
**(Armenia, city. Stepanakert)**

**THE COVERAGE OF ARTSAKH NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN HISTORIOGRAPHY**

Over time, each epoch-making event has its reassessment and reconsideration request. In that way various memoirs, papers, reports are published in a form of essays which are necessary to generalize and make them scientific study. Obviously, it is not possible to make scientific study work only with the memoirs and evidences. It is necessary to summarize the relevant archival, documentary materials and the periodically published materials in that period.

\* Հետազոտությունն իրականացվել է ԱՀ ԿԳՄՆ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ № SCS 16.10-007 գիտական թեմայի շրջանակներում:

*In this study, we focused on a number of public works, to emphasize not only the importance of this research but also we analyzed the shortcomings appeared here.*

**Keywords:** Artsakh national liberation movement, Chronicle, M. Harutyunyan, Ethnic cleansing. Shushi, Artsakh, historiography

Արցախյան ազգային ազատագրական շարժումը և նրա ռազմական փուլը, հիրավի, դարակազմիկ իրադարձություններ էին Հայաստանի նորագույն պատմության համար: Սկզբնական շրջանում հայոց պետականության վերականգնման համար պայքարում, ապա Ադրբեջանի նախահարձակ գործողությունները կասեցնելու նպատակով Հայոց հայրենական պատերազմի պայմաններում փաստավավերագրական նյութերի հավաքագրումը երկրորդ պլան էր մղված և, հիմնականում, առանձին նախաձեռնությունների մակարդակով էր կատարվում: Հրադադարի հաստատումից հետո քայլեր ձեռնարկվեցին արցախյան ազատամարտի տարեգրության հիմքերը ստեղծելու, արխիվային նյութերի հավաքագրման ու համակարգման ուղղությամբ: Այս տեսակետից դրվատելի է «Կաճառ» գիտական կենտրոնի գործունեությունը, որի կարևոր ուղղություններից մեկը Արցախի նորագույն պատմության աղբյուրագիտական հենքի ստեղծումն ու հարստացումն է: Հավաքագրված նյութերը հրատարակվում են համանուն տարեգրքի մեջ:

Խնդրո առարկա թեմային նվիրված մի շարք աշխատություններ են հրատարակել Մ. Հարությունյանը<sup>1</sup>, Է. Մինասյանը<sup>2</sup>, Հ. Ավանեսովը<sup>3</sup>, Հ. Հակոբյանը<sup>4</sup>, Ա. Աղաբաբյանը<sup>5</sup> և այլոք: Արցախյան ազգային ազատագրական պայքարին ու հարակից հիմնախնդիրներին նվիրված մի շարք հետազոտություններ են կատարել՝ Մ. Հարությունյանը<sup>6</sup>, Բ. Ուլուբաբյանը<sup>7</sup>, Զ. Բալայանը<sup>8</sup>, Ա. Այվազյանը<sup>9</sup>, Բակուրը<sup>10</sup>, Հ. Դեմոյանը<sup>11</sup>, Տ. Դերիկյանը<sup>12</sup>, Ս. Մարգարյանը<sup>13</sup>, Ռ. Պետրոսյանը<sup>14</sup>,

<sup>1</sup> Հարությունյան Մ. Ա., ԼՂՀ զինված ուժերի շինարարության լուսաբանումը և տեղեկության անվտանգությունը.-«Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները» թեմայով հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողովի զեկուցումների դրույթներ, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն հրատ.», 2013, էջ 27-29,

<sup>2</sup> Минасян Э., Фальсификация истории арцахского движения и Нагорно-Карабахской Республики в азербайджанских учебниках//«Вестник Арменоведения», N1 (1) 2013, стр. 180-192.

<sup>3</sup> Аванесов О., Освещение основных вопросов освобождения города-крепости Шуши в армянской историографии, Армяне Поволжья и Юга России: история и современность: Материалы II Всероссийской научной конференции (Саратов, 15–16 апреля 2016 г.) /отв. ред. В.А. Чолахян. – Саратов: ООО Издательский Центр «Наука», 2016, ст.288-292., Он же, Освещение основных вопросов освобождения города Шуши в историографии, Современные тенденции социального, экономического и правового развития стран Евразии: сборник научных трудов / отв.ред. Н.Г.Казимирова. Моск. ун-т им. С.Ю. Витте; ф-л Моск. ун-та им. С.Ю. Витте в г. Ростове-на-Дону [Электронное издание]. – М.: ЧОУВО «МУ им. С.Ю. Витте», 2016, ст. 93-97.

<sup>4</sup> Հակոբյան Հ. Ա., Խոջալուի և Շուշիի ազատագրումը ադրբեջանական պատմագրության լուսաբանմամբ (1992 թ. փետրվար-մայիս)//«Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների», № 3 2008, էջ 80-86:

<sup>5</sup> Աղաբաբյան Ա., Արցախյան շարժման սկզբնավորումը և առաջին արձագանքները խորհրդային կենտրոնական մամուլում//«Տարեգիրք Բ պատմագիտական հանդես», Եր., ԵՊՀ հրատ., 2010, էջ. 175-186:

<sup>6</sup> Հարությունյան Մ. Ա., Մի էջ Արցախում ռազմական շինարարության պատմությունից// «Լրատու» Գիտական հոդվածների ժողովածու, հմ. 1(14), 2013, էջ 58-70: Նույնի՝ К вопросу о периодизации формирования Армии Обороны НКР. “Салют, Победа!”: сборник трудов III Всероссийской научно-практической военно-исторической конференции с международным участием (15 мая 2013 года). Юргинский технологический институт. Томск, Изд-во Томского политехнического университета, 2013, стр. 304-308.

<sup>7</sup> Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքար, Եր., 1994, տես նաև նույնի՝ Արցախյան գոյապայքարի տարեգրությունը, Եր., 1997, 852 էջ:

<sup>8</sup> Բալայան Զ., Դժոխք և դրախտ, Եր., 1995, նույնի՝ Բժիշկ Մարությանը և նրա «Պատերազմի հետքը երկար է մնում», Եր., 1999:

<sup>9</sup> Այվազյան Ա., Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը, Եր., 1998:

<sup>10</sup> Բակուր, Անգլուհու Արցախեան ողիսականը, Եր., 1994:

<sup>11</sup> Դեմոյան Հ., Ղարաբաղյան հակամարտությունը և թյուրքական գործոնը, Եր., 2002:

<sup>12</sup> Դերիկյան Տ., Երկու պատերազմների լեզունը. Քրիստափոր Իվանյան, Եր., 2003:

<sup>13</sup> Մարգարյան Ս., Մարտակերտ. չհայտարարված պատերազմի կիզակետ, Ստեփանակերտ, 1999:

<sup>14</sup> Պետրոսյան Ռ., Արցախ. Պատերազմ. Զինադադար, Եր., 2001:

Ս.Սարգսյանը<sup>1</sup>, Ս. Օհանյանը<sup>2</sup>, Լ. Մելիք-Շահանգարյանը<sup>3</sup>, Մ. Աղաջանյանը<sup>4</sup>, Է. Մինասյանը<sup>5</sup> և այլք:

Մի շարք հեղինակներ հրատարակել են հուշամատյաններ, հուշագրեր, Արցախյան հերոսներին նվիրված աշխատություններ, գրքույկներ, որտեղ նկարագրված են մարտական գործողությունները և ազատագրական պայքարում զոհված ազատամարտիկների հերոսությունները<sup>6</sup>:

Արցախյան ազատամարտը և ռազմական շինարարության տարեգրությունն մանրակրկիտ ներկայացված է նաև ՀՀ ՊՆ ու ԱՀ ՊՆ «Հայ զինվոր» և «Մարտիկ» պաշտոնաթերթերում:

Արցախյան գոյամարտի ու բանակաշինության պատմագրությունը ուսումնասիրելու համար աղբյուրագիտական կարևոր նշանակություն ունի նաև «Հայական բանակ» ռազմագիտական հանդեսը:

Թերություններով հանդերձ՝ ծավալուն փաստավավերագրական ու օժանդակ նյութ է զետեղված Արցախյան ազատամարտին նվիրված մեկ հատորից բաղկացած հանագիտարանում, որը մինչ օրս չգերազանցված արժեքավոր հրատարակությունն է հանդիսանում մեր նորագույն պատմության, հատկապես հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի վերաբերյալ<sup>7</sup>:

Արցախյան Պատերազմի առանձին դրվագների անդրադարձել է նաև տողերիս հեղինակը<sup>8</sup>:

Արցախյան ազգային ազատագրական պայքարին անդրադարձ կա նաև «ադրբեջանական պատմագրության» մեջ<sup>9</sup>, որտեղ իրդարձությունները շարադրված են՝ ելնելով ոչ թե պատմական ճշմարտության տեսանկյունից այլ Ադրբեջանի պետական շահերից:

<sup>1</sup> Սարգսյան Ս., Հայկական բանակ, Եր., 2002:

<sup>2</sup> Օհանյան Ս. Մ., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը. համառոտ ուրվագիծ, Եր., 2012, Նույնի՝ XXI դարի բանակը նվիրվում է Արցախի Պաշտպանության բանակի ստեղծման 15-րդ տարեդարձին, Եր., «Տիգրան Մեծ», 2007, Նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի անցած ուղին, ներկան և ապագան// «Հայկական բանակ», հմ. 1-2, 2012, էջ 15-25:

<sup>3</sup> Мелик-Шахназарян Л., [Военные преступления Азербайджана против мирного населения Нагорно-Карабахской Республики](#), Եր., 1997.

<sup>4</sup> Աղաջանյան Մ., Հաթերք. պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Ստեփանակերտ 2012, էջ 387-486, տես նաև նույնի՝ Հաթերքի քաջարի զավակները, Ստեփանակերտ 2015, 432 էջ:

<sup>5</sup> Մինասյան Է., Հայաստանի էրրորդ հանրապետության պատմություն, Եր., 2013, էջ 90-112, 146-167:

<sup>6</sup> Արշակյան Ա., Մահ չի մացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Եր., 1993, Ղարիբյան Ջ., Արթուրը: Արծվի թռիչք էր նա, Եր., 1999, Բալայան Վ.Ռ., Բալայան Ռ.Ա., Հարությունյան Մ.Ա., Անկախության նվիրյալները, ԱրՊՀ ուսանողները Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարի տարիներին, Եր., 2009, Երևանի պետական համալսարանը Արցախյան գոյապայքարում / ԵՊՀ, Հայագիտ. հետազոտ. ինստիտուտ: Աշխ. խմբի ղեկ., գլխ. խմբ.՝ Ա. Սիմոնյան: Կազմ. և հրատ. պատրաստեց Ժ. Մանուկյանը.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2011, Հասարակության Ա., Անմահ պատանին, Ստեփանակերտ, 2013, 152 էջ, Բաղդյան Վ., Ավո (հուշապատում), Ստեփանակերտ, «Մաշտոց» 1993 (առաջին հրատ.), Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս», 2007 (երկրորդ հրատ.), Քամալյան Ս., Ավոն մեր աչքերով, Եր., 1994, Ծառուկյան Ա., Բարև, ինչպե՞ս էք, լավ էք... (հուշեր Մոնթեի մասին), Եր., «Հեղինակային հրատ.», 2007, Մելքոնյան Մ., Գպրանյան-Մելքոնյան Ս., Ավո. Մոնթե Մելքոնյանի կյանքը և մահը: Անգլ. թարգմ.՝ Արամ Թոփչյան, Եր., «Հեղինակային» հրատ., 2007, Մարգարյան Ս., Ոգու լեզենդը: Փաստագրություն, Ստեփանակերտ, 2012:

<sup>7</sup> Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994: Հանրագիտարան 1 հատորով (Հայկ. հանրագիտարանի հրատ. գիտախմբագր. հանձնաժողով՝ Հ. Մ. Այվազյան (գլխ. խմբագիր-տնօրեն), Զ. Հ. Բալայան (նախագահ), Հ. Մ. Խաչատրյան (գլխ. խմբագրի և նախագահի տեղակալ, հատորի պատասխ.) և ուրիշներ), Եր., Հայկական Հանրագիտարանի հրատ., 2004:

<sup>8</sup> Ավանետով Հ., ԼՂԻՄ գոյության վերջին տարիների հայ ազգաբնակչության ինքնապաշտպանության կազմակերպման մասին// Մերոպ Մաշտոց Համալսարանի «Լրատու» (գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), Եր., 2016 էջ 57-68, նույնի՝ Արցախյան ազատամարտի տարեգրության ստեղծման ճանապարհին// Մերոպ Մաշտոց Համալսարանի «Լրատու» (գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), Եր., 2016 էջ 461-464:

<sup>9</sup> Тахир Гашим-заде, Ходжалы и Беслан. Трагические итоги вековой политики (Эхо, 10.09.2004), Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyini "Diplomatiya Aləmi" jurnalı, Xüsusi Buraxılış, Bakı, 2005, Эльмира Ахундова, Ходжалы. Хроника геноцида, Баку, 1993, Хавва Мамедова, Ходжалы: Шехиды и Шахиды, Баку, 2004, Араслы Дж., Армяно-азербайджанский конфликт: военный аспект, Баку 1995, Карабах, Национальная Академия наук Азербайджана (Институт археологии и этнографии, Баку, 2004, Dağlıq Qarabağ: hadisələrin xronikası (1988-1994-cü illər) (Լեռնային Ղարաբաղ դեպքերի ժամանակագրություն (1988-1994 թթ.) - *ադրբեջաներեն*), Bakı, 2005,

Ադրբեջանա-արցախյան (ղարաբադյան) ռազմաքաղաքական հակամարտությանը նվիրված մի շարք օտարալեզու աշխատություններ են հրատարակվել<sup>1</sup>:

Սույն ուսումնասիրության մեջ անդրադառնալու ենք արցախյան ազատամարտին ու բանակաշինությանը առնչվող մի շարք աշխատությունների՝ մատնանշելով ինչպես այդ աշխատանքների աղբյուրագիտական նշանակությունը, այնպես էլ նրանցում առկա թերությունները:

Արցախյան ազատագրական շարժման առաջին օրվանից սկսած Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում, այդ թվում նաև Արցախում լույս են ընծայվել փաստաթղթերի և վավերագրերի տարաբնույթ ժողովածուներ<sup>2</sup>, որոնցում արտացոլված են Ադրբեջանա-արցախյան հակամարտությանը նվիրված մի շարք հարցեր: Հապշտապ հրատարակած այդ ժողովածուները մեծ դերակատարություն են ունեցել հակամարտությունը ճիշտ ընկալելու գործում, սակայն զերծ չեն թերություններից:

Ադրբեջանի կողմից իրականացրած էթնիկական գտումների ու պետական ահաբեկչական քաղաքականությունը նվիրված մի շարք աշխատություններ<sup>3</sup> են լույս տեսել:

Ռ. Ազիզբեկյանը<sup>4</sup> իր ուսումնասիրությունում պարբերական մամուլի, փաստավավերագրական նյութերի և տարբեր հետազոտություններ հանազամանալից քննությամբ անդրադառնում է 1985-1991թթ. տեղի ունեցած իրադարձություններին ու արցախյան ազգային ազատագրական պայքարի դրդապատճառներին:

Հյուսիսային Արցախի գոյապայքարի պատմությունը ուսումնասիրելու համար կարևոր նշանակություն ունի Կիմ Ղահրամանյանի աշխատությունը<sup>5</sup>:

Հայոց Հայրենական պատերազմին և ռազմական շինարարությանը համակողմանիորեն անդրադարձել է նաև Մ.Ա. Հարությունյանը: Վերջինիս կողմից կատարված հետազոտությունները

Müstəqillik ərfəsinə və müstəqillik illərində mühüm hadisələrə xronologiyası (1988-2011) (Անկախության շեմին և անկախության տարիներին կարևոր իրադարձությունների ժամանակագրություն (1988-2011 թթ.) - *ադրբեջաներեն*), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi, Prezident Kitabxanası, [http://files.preslib.az/projects/republic/az/azr6\\_1.pdf](http://files.preslib.az/projects/republic/az/azr6_1.pdf), Маммадов, Ильгар Махал оглы, Мусаев, Тофик Фуад оглы, Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество / И.М.Маммадов, Т.Ф.Мусаев. – Тула: Гриф и К, 2006 (1-е изд.), 2007 (2-е изд.), Баку 2008 (2-е изд., переработанное и дополненное) - 196 с., ил.

<sup>1</sup> Kotcharian Ch., “Pourquoi le conflit du Haut-Karabagh n’est toujours pas réglé?”, Ed. JeanPierre Vettovaglia, Prévention des crises et promotion de la paix (volume III). Déterminants des conflits et nouvelles formes de prévention, Bruylant, septembre 2013, pp. 569-593, Why is the Nagorno-Karabakh conflict still not resolved?, Yerevan 2016, [Gérard-François Dumont](http://www.gerard-francois-dumont.com), *Géostratégiques*, 2013, pp.35-74, Armenia-Azerbaijan, scontri nel Nagorno-Karabakh: l'appello di Putin//«la Repubblica.it» 02 aprile 2016.

<sup>2</sup> Թովմասյան Վ., Աթաջանյան Վ., Ներսիսյան Յու., Ղարաբադյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991, Մեղադրվում են, Եր., 1989, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Ер., 1992; Нагорный Карабах, весна-осень 1990, документы и материалы, Ер., 1990; Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах, Ер., 1995; Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ер., 1989; Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Е., 1991.

<sup>3</sup> Աւանետով Յ., Ազրպէճանի պետական ահաբեկչական քաղաքականությունը արդի աշխարհաքաղաքական իրադարձությունների համատեքստում// «Գանձասար», Մայիս Բ, 2016, էջ 5, 12, տես նաև՝ Մոսետովա Ի., Հովնանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, Եր., 1992, Մելիք-Շահնազարյան Լ., Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Եր., 1988, Чобанян С., Государственно-организованный терроризм. Геноцид армян 1988-1991гг, Ер., 1992, Кокс Керолайн, Айбнер Джон, Этническая чистка продолжается. Война в Нагорном Карабахе, Ер., 1998; Мелик-Шахназарян Л., Гандзак. Неутраченный мир (воспоминания очевидца), Степанакерт, 1996; Улубабян Г., Золян С., Аршакян А., Сумгаит...Геноцид...Гласность, Ер., 1989; Вермишева С., Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года, Ер., 1995; Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвященных конфликтам в ряде районов Азербайджанской республики и республики Армения (конец апреля-май 1991 года), Ер., 1992; Геноцид армян в Азербайджане, Степанакерт, 1998; Аннексия и депортация, Степанакерт, 1998, Факты о политике этнической чистки и государственного террора в отношении армян, проводимой властями Азербайджанской ССР в конце 80-х – начале 90-х годов XX века. Свидетельства очевидцев о преступлениях, совершенных азербайджанцами в отношении мирного армянского населения г. Шуши (документы и материалы).- Состав., отв. ред., авт. вступ. статьи: М. А. Арутюнян, «Качар», Ежегодник научного центра «Качар», книга 2 Шуши, Издательство научного центра «Качар», 2014, 240 с.

<sup>4</sup> Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն. Համառոտ ակնարկ, Եր., 1992:

<sup>5</sup> Ղահրամանյան Կ., Հյուսիսային Արցախ, գոյության պայքար, գիրք Բ, Եր., 1993:

հրապարկվել են ինչպես առանձին գերքերի<sup>1</sup> տեսքով, այնպես էլ տարբեր գիտական ամսագրերում, պարբերականներում<sup>2</sup> ու մամուլում<sup>3</sup>: Միեր Հարությունյանը պատմական փաստերի հիման վրա անդրադարձել է Արցախյան շարժման պարբերացմանը, այն դիտարկելով թուրք-հայկական դարավոր հակամարտության համատեքստում և բաժանելով հետևյալ փուլերի.

Առաջին՝ 1720-ական թթ. 1985թ.-պատմական նախընթաց զարգացումները:

Երկրորդ՝ 1985-1991թթ.-քաղաքական ձեռնարկումները:

Երրորդ՝ 1991-1994 թթ.գերիշխողը ռազմական գործողություններն էին:

Չորրորդ՝ 1994-1998թթ.-գերակայում էին դիվանագիտական ջանքերը:

Հինգերորդ՝ 1998թ.-առ այսօր՝ առաջանցիկը տնտեսական զարգացումներն է<sup>4</sup>:

Պատմաբանը ուսումնասիրելով և վերլուծելով բազմաթիվ աղբյուրներ՝ Արցախյան շարժման ռազմական փուլի համար առաջարկում է հետևյալ պարբերացումը.

Առաջին. 1991թ.ապրիլի 30-1992թ.մայիսի 18:

Երկրորդ. 1992թ. հունիսի 12-1993թ. հունվարի 20:

Երրորդ. 1993թ.փետրվարի 5-1993թ. նոյեմբերի 1:

Չորրորդ. 1993թ.դեկտեմբերի 15-1994թ. մայիսի 17<sup>5</sup>:

Մ. Հարությունյանն իր «ԼՂՀ պաշտպանության բանակի մի քանի առանձնահատկությունների մասին» աշխատությունում ՊԲ կազմավորումը բաժանում է հետևյալ փուլերի.

Առաջին.1988թ. փետրվարի 22-1992թ. փետրվարի 24:

Երկրորդ. 1992թ. փետրվարի 24-օգոստոսի 14:

Երրորդ. 1992թ. օգոստոսի 14-1993թ. նոյեմբերի 10:

Չորրորդ.1993թ.նոյեմբերի 10-1994թ. հունվարի 4<sup>6</sup>:

Բավական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Շուշիի ազատագրման ռազմագործողության ղեկավար, ԻՊՈԻ նախկին հրամանատար, գեներալ-մայոր, Արցախի հերոս Արկադի Տեր-Թադևոսյանի (Կոմանդոս) վերլուծականը<sup>7</sup>, որը կարևոր սկզբնաղբյուր է հանդիսանում Արցախյան գոյամարտը համակողմանի ուսումնասիրելու ու ընդհանրացնելու գործում<sup>8</sup>:

Որոշ հեղինակների մոտ արմատավորվել է ազգային ազատագրական պայքարին առնչվող տարաբնույթ հիմնահարցերը առաջինը ուսումնասիրողի դափնին կրելու մոլուցքը, անտեսելով նախորդ հեղինակների ծանրակշիռ փաստագրական նյութեր պարունակող աշխատությունները:

<sup>1</sup>Հարությունյան Մ., Ասկերան. Հերոսության հասցեներ, Ասկերան 2005,108 էջ. նկ, տես նաև նույնի՝ Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991-1994 թթ., «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք): Գիրք 5, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատարակչություն, 2015, 296 էջ+24 էջ ներդիր:

<sup>2</sup> Հարությունյան Մ., Ոգու և զենքի փառավոր հաղթանակը// «Հայկական բանակ», Եր., 2005 հմ. 1-2, էջ 73-86, նույնի՝ Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերի կազմավորումը// ԱրՊՀ «Գիտական տեղեկագիր», հմ. 1, Ստեփանակերտ, 2000, էջ78-88, նույնի Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ազատագրական մարտերը 1993 թ. օգոստոսին.- Երիտասարդ գիտաշխատողների 27-րդ նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ, Եր., ՀՀ ԳԱԱ Պատմ. ինս-տ, 2000, էջ 40-42, տես նաև նույնի՝ Արցախի թեմը և Արբրեջան-Ղարաբաղ հակամարտությունը// «Հայկական բանակ» (ՀՀ ՊՆ ռազմագիտական հանդես) հմ. 1-2, Եր., 2001, էջ 84-89, [Արտատպվել է նաև «Մարտիկ» հմ. 26, 25-29 հունիս 2001թ., էջ 5] (համահեղինակ՝ Պարզև արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյան), նույնի՝ Азербайджан-НКР: краткая история военного конфликта// «Вестник» Университета Месроп Маштоц (сборник научных статей), 2009, но. 3, с. 40-62.

<sup>3</sup> Հարությունյան Մ., Շուշի. ազատագրումից մեկ ամիս անց//«Արցախ», 26 հունիս 1992 թ., հմ. 9, էջ 3, նույնի՝ Ամեն ինչ ռազմաճակատի, ամեն ինչ հաղթանակի համար//«Խաչեն», 21 նոյեմբերի 1992 թ., հմ. 1, էջ 2, տես նաև նույնի՝ Պատմական հողերի ազատագրումը (օգոստոս. 1993 թ.)//«Մարտիկ», հմ. 34, օգոստոս 1999 թ., էջ 3:

<sup>4</sup> Հարությունյան Մ., Արցախյան շարժման պատմության պարբերացումը// «Մարտիկ», փետրվար, հմ. 7, 2003թ., նույնի՝ Արցախյան շարժման պարբերացման փորձ// «Կաճառ», հմ. 4, 2006թ.:

<sup>5</sup> Հարությունյան Մ., Հայաստան-Արցախ.պատմության և արդիականության զոգահեռներում: Հողվածների ժող. Ստեփանակերտ 2009, էջ 62:

<sup>6</sup>Հարությունյան Մ., ԼՂՀ Պաշտպանության բանակի մի քանի առանձնահատկությունների մասին,Ստեփանակերտ, 2010, էջ 4-20:

<sup>7</sup> Тер-Гадевосян А., Анализ боевых действий в Арцахе(в период с июля 1991 по июль 1992 гг.)/ В сборнике «Вопросы стратегии и безопасности», сост., ред., автор предисл. И прим. Армен Айвазян, книга II, Ер., 2007, с. 551-557, տես՝ «Հայ զիվոր», 2007թ. հմ. 17-19):

<sup>8</sup>Հարությունյան Մ., Հայաստան-Արցախ պատմության և արդիականության զուգահեռներում, էջ 161:

Օրինակ, պատմաբան Հրանտ Աբրահամյանն<sup>1</sup> իր մի հոդվածում ներկայացնում է կամավորական ջոկատներից մինչև կանոնավոր մարտունակ բանակի կազմավորման գործնառնական այնպես, ասես առաջինը հենց ինքն է հանդիսանում այդ հիմնարկի արձարձողը: Եթե, ինչպես հարիր է գիտական հոդվածներին, ընդգծվեր թեմայի ուսումնասիրվածության աստիճանը, կբացահայտվեր հարգարժան պատմաբանի տեղն ու դերը թեմայի գիտական մշակման ասպարեզում, դրանով իսկ ցրելով բոլոր պատրանքները<sup>2</sup>: Նշված հոդվածում տեղ գտած բազում սխալներից անդրադառնանք միայն մեկին՝ ՊԲ կազմավորմանը առնչվող պրոֆեսոր Հ. Աբրահամյանի տեսակետին: Պատկերացնենք՝ հոդվածի եզրափակիչ արտահայտությունը փոխարինենք գիտական հոդվածների համար պարտադիր համարվող ընդհանրացմով ու մեջբերենք. «Արցախի բանակի ամբողջական կազմավորման գործընթացը ավարտին հասավ այդ նույն թվականի (1992) սեպտեմբերին»: Նման ձևակերպումը նախորդ հեղինակների գիտական աշխատություններն անտեսելու կամ էլ անտեղյակության հետևանք է: Վերոնշյալ հիմնախնդրին նվիրված բազմաթիվ հետազոտություններում պատմական փաստերի համակողմանի ուսումնասիրության շնորհիվ ապացուցվել է, որ Պաշտպանության բանակի ստեղծման գործընթացը տևել է 1988թ. փետրվարից մինչև 1994թ. հունվարը ընկած ժամանակաշրջանը և ունեցել է 4 փուլ<sup>3</sup>, որի պարբերացումը ներկայացրել ենք սույն ուսումնասիրությունում: Հրադարձի հաստատումից հետո ռազմական շինարարությունը որակապես այլ ընթացք ստացավ ու մինչ օրս էլ շարունակվում է և կրելու է շարունակական բնույթ, առավել բարձրացնելով բանակի մարտունակությունը:

Պատմաբան Ս. Հասրաթյանի հեղինակած «Գոյամարտ»<sup>4</sup> ու «Ղարաբաղյան պատերազմ»<sup>5</sup>, ինչպես նաև «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պաշտպանության բանակ» եռալեզու (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն) գրքերը, դրանք ընկալելի դարձնելով ոչ միայն հայ ընթերցողին ու ուսումնասիրողներին, այլ նաև օտարին: Հեղինակի նշված աշխատություններում առկա են մի շարք թերություններ: Անդրադառնանք դրանցից մի քանիսին.

- «Գոյամարտ» ու «Ղարաբաղյան պատերազմ» աշխատություններում ռազմագործողությունները ներկայացված են ընդհանրական եզրերով:
- Ուսումնասիրությունների մեջ չեն մանրամասնվել կարևոր ռազմական գործողությունները, ինչպես նաև չի մատնանշվել դրանց իրականացման անհրաժեշտությունն ու նշանակությունը:
- Բանակաշինության գործընթացը լուսաբանված է առանձին դրվագներով: Հեղինակի ուշադրությունից դուրս են մնացել նաև այնպիսի կարևոր պատմական փաստեր, ինչպիսիք էին ԼՂՀ ԳԽ-ի 1992 թ. փետրվարի 24-ի ստորագրած հրամանագիրը՝ ԻՊՈՒ-ի ստեղծման մասին և ՊՊԿ նախագահի 1993 թ. նոյեմբերի 10-ով թվագրված հրամանագիրը՝ ԻՊՈՒ-ն ՊԲ-ի անվանափոխելու մասին.:
- Ս. Հասրաթյանի վերոնշյալ աշխատություններում Արցախյան ազատագրական շարժման քաղաքական փուլը տարանջատված չէ պատերազմականից. դեռ ավելին՝ մատնանշված չէ, թե երբ է սկսվել ազգային ազատագրական պատերազմը<sup>6</sup>:
- Թեմայի պատմագրությունը կամ ուսումնասիրվածության աստիճանը բավական սուղ է ներկայացված, ինչը այն տպավորություն է ստեղծում, թե առաջինը ինքն է անդրադարձել նշված թեմային: Հարկ ենք համարում նշել, որ խնդրո առարկա ուսումնասիրությանը առնչվող բազմաթիվ արժեքավոր աշխատություններ կան հրապարակի վրա, որոնց, սակայն,

<sup>1</sup>Աբրահամյան Հ., Կամավորական ջոկատներից մինչև Պաշտպանության բանակի ստեղծումը// «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2006, հմ. 3, էջ 117-129:

<sup>2</sup> Հարությունյան Ս., Շուշիի ազատագրման պատմագրության հիմնահարցերը, «Միջազգային գիտաժողով» նվիրված «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի 10-ամյա գործունեությանն ու Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին». զեկուցումների հիմնադրույթներ, Ստեփանակերտ, 2007, էջ 12:

<sup>3</sup> Հարությունյան Ս., Շուշիի ազատագրման պատմագրության հիմնարցերը// «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի «Լրատու» (Գիտական հոդվածների ժողովածու), Ստեփանակերտ, 2007 հմ.2, էջ 47-48:

<sup>4</sup> Հասրաթյան Ս., Գոյամարտ, Ստեփանակերտ, 1998:

<sup>5</sup> Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան պատերազմ, Եր., 2001:

<sup>6</sup> Մինասյան, Է., Արցախյան ազատամարտի պատմության ուսումնասիրության արդի վիճակն ու խնդիրները// «Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների», 2005 հմ. 2 էջ 35:



հեղինակը ուշադրություն չի դարձրել: Այդ աշխատություններից որոշները օգտագործել ենք սույն հետազոտությունը կատարելիս<sup>1</sup>:

Ս. Հասրաթյանը,<sup>2</sup> բացի վերոհիշյալ աշխատություններից, հրատարակել է նաև այլ ուսումնասիրություններ ևս:

Անդրադառնալով անառիկ բերդաքաղաք Շուշիի ազատագրմանը և հիմք ընդունելով միայն ադրբեջանցի հեղինակների աշխատությունները ու այս հանրապետության ռազմական գերատեսչության նախկին բարձրաստիճան պաշտոնյանների ցուցմունքները՝ Ս. Հասրաթյանը փորձել է այնպիսի տպավորություն թողնել, թե մինչ իրեն ոչ մի հեղինակ այդ թեմային չի անդրադարձել<sup>3</sup>: Ինչպես հայտնի է, դեռևս 2001թ. «Կոմանդոս» չԿ-ի «Բարի օր» պաշտոնաթերթում (հմ. 9,10 2001թ.) Շուշիի ազատագրմանը նվիրված հոդվածների շարք է հրատարակել, օգտագործելով միայն ադրբեջանական աղբյուրներ<sup>4</sup>: Նման մի հոդված, ադրբեջանական ռազմական համակարգի մի շարք աշխատողների ցուցմունքների հիման վրա, ԱՀ ՊԲ պաշտոնաթերթում հրատարակել է պատմաբան Սիեր Հարությունյանը<sup>5</sup>: Էլ չենք խոսում վերջինիս կողմից «Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը» վերտառությամբ մենագրությունում ադրբեջանական կողմի դիրքոշումներին առավել վաղ անդրադառնալու մասին<sup>6</sup>:

Բերդաքաղաք Շուշիի ազատագրմանն անդրադարձել են նաև Ադրբեջանի պետական քարոզչամեքենային հավատարմորեն ծառայող գրչակները, որոնք իրադարձությունները ներկայացրել են իրենց կեղծարարական ձեռագրին յուրահատուկ ոճով<sup>7</sup>: Վերջիններս իրենց աշխատություններում շրանառության մեջ են դնում հետևյալ ապագիտական թեզերը.

- 1992թ. մայիսի 8-ի գիշերը «հայկական ահաբեկչական խմբավորումները» նախկին խոհրդային միության «366-րդ մոտոհրաձգային գնդի մասնակցությամբ և 40 զրահամքենաների, հրետանային կրակի օժանդակությամբ»... «զավթեցին» Շուշին<sup>8</sup>: Նման ձևակերպումներ օգտագործում են նաև Իվանյանի (ադրբեջանական հորջորջմամբ՝ Խոջալուի) ազատագրման ու այնտեղ տեղի ունեցած իրադարձություններին նվիրված աշխատություններում<sup>9</sup>: Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ դեռ 1992թ. մարտի 10-ին ԱՀ տարածքից դուրս բերվեց Ստեփանակերտում տեղակայված 366-րդ մոտոհրաձգային գունդը:

- Հաճախ էլ օգտագործում են «երրորդ ուժի ակտիվ մասնակցություն»<sup>10</sup> եզրույթը. մեր կարծիքով՝ խոսքը ռուսական ուժային կառույցների մասին է, որը իրականության հետ որևէ աղերս չունի: Ամբողջ ազգային ազատագրական պայքարի ընթացում ոչ 366-րդ

<sup>1</sup> Հասրաթյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պաշտպանության բանակ, Եր., 2013, 324 էջ:

<sup>2</sup> Հասրաթյան Ս., Մարտանցում (ԿՊՇ մարտական ուղու պատմություն), Եր., 2002, նույնի՝ Գեներալ Իվանյան, Ստեփանակերտ, 2004, Գաղափարի զինվորը, Եր., 2006, 160 էջ ՊԲ պաշտպանական շրջանները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմաճակատներում, Ստեփանակերտ, 2008, Հաղթող բանակի զորահանդեսը, Եր., 2013, 176 էջ, (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն լեզուներով):

<sup>3</sup> Տես՝ Հասրաթյան Ս., Շուշիի «անկումը»// «Մարտիկ» հմ. 2006թ. 18 մայիս:

<sup>4</sup> Հարությունյան Ս., Վերստին Շուշիի ազատագրման պատմագրության հիմնահարցերի մասին// «Կաճառ» (ԿԳԿ տարեգիրք): Գիրք 1 (10-22), Շուշիի «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2008, 148-149:

<sup>5</sup> Հարությունյան Ս., Շուշիում կոտրվեց Ադրբեջանի ռազմական մեքենայի ողնաշարը// «Մարտիկ» թիվ 20, 2004թ. Մայիս:

<sup>6</sup> Առավել մանրամասն տես՝ Հարությունյան Ս., Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Եր., 2000, էջ 9,154:

<sup>7</sup> Пашаев А.А., Геноцид, депортации и территориальные претензии армян к азербайджанскому народу (XIX-XX вв.) Баку, 2013, стр.139. Ахмедова Ф., Шуша – культурный центр Азербайджана// «Наследие» № 6 (72), 2014, стр. 15-16, Dünyanın Qarabağ ağrısı, tört. ed. K.Səmədzadə; red. S.Məlikzadə; ix. red. və burax. məsul Ş.Qəmbərova; F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası.- Bakı, 2017, s 3, 12-13.

<sup>8</sup> Şuşa-qədim Azərbaycan diyari, Layihənin rəhbəri “Azərbaycanda Miqrant və Məcburi Köçkünlərinin Hüquqlarının Müdafiəsi” İctimai Birliyinin icraçı direktoru Dəyanət Musayev, redaksiya heyəti: Professor Nadir Abdullayev, professor Camal Mustafayev, Qədir Nəsirov, Zahid Abbasov, Svetlana Əsgərova, Samir Sadayev, s 13, Шуша - древний край Азербайджана, стр. 25, Shusha- old Azerbaijan land, Бақы, 2009, s 37.

<sup>9</sup> Ровшан Мустафаев, Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.) Краткая хронологическая энциклопедия, Баку - ЭЛМ – 2002, с. 130, QAT (Qarabağ Azadlıq Təşkilatı). Xocalı soyqırımı. Bakı, 2015, s.4.

<sup>10</sup> Имран Оглу И., Боль наша, Шуша//«Вьшкка» 4 мая 2007 г., стр. 7.

մոտոհրաձգային գունդը, ոչ էլ հետագայում Ռուսաստանի Դաշնության այլ ուժային կառույցներ հայկական զինված ուժերի կողմից չեն մասնակցել: Ընդհակառակը, դեռ 1991թ. ապրիլի 30-ին, խորհրդային զորքերի անմիջական մասնակցությամբ, կազմակերպվել է «Օղակ» ռազմագործողությունը, որի հետևանքով բռնազավթվեցին և հայաթափվեցին հայկական մի շարք բնակավայրեր:

Պատմագիտական ուսումնասիրություններից բացի Արցախյան ազատամարտը իր արտացոլումն է գտել նաև գրական-գեղարվեստական<sup>1</sup> ստեղծագործություններում:

Օբեկտիվ պատճառներով հնարավոր չէ մեկ հոդվածի շրջանակում անդրադառնալ խնդրո առարկա թեմային նվիրված ամբողջ հրապարակումներին: Դրանց կանդրադառնանք մեր հետագա ուսումնասիրությունների ընթացքում:

---

<sup>1</sup> Խանյան Ա., Ընտիր երկեր: Հատոր VII: Ազգային ճակատագիրը և հայ պոեզիան: Դասագիրք, Ստեփանակերտ, 2010, նույնի՝ «Մարտնչող գրականություն»: Գրականագիտական ուսումնասիրություններ և գիտական հոդվածներ, Ստեփանակերտ, 2012, տես նաև՝ Գրիգորյան Ա., Ազատամարտի Արցախյան պոեզիան, Ստեփանակերտ, 2015, նույնի՝ Ազատամարտի Արցախյան պոեզիան: Պատմական ուրվագիծ, Ստեփանակերտ, 2015: